

Tahir ORUCOV*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**AMEA Folklor İnstitutu,**e-mail: tahiroruclu@gmail.com*

SOVET REJİMİNİN XALQ BAYRAMLARINA, NOVRUZ MƏRASİMLƏRİNƏ, DİNƏ, DİN XADİMLƏRİNƏ, MƏSCİDLƏRƏ VƏ DİNİ MƏKTƏBLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Din, din xadimləri, bolşeviklər, dindarlar, repressiya, Dekret, kilsə, məscid.

THE STRUGGLE OF THE SOVIET REGIME AGAINST TO THE FOLK HOLIDAYS, NOVRUZ CEREMONIES, RELIGION, THE RELIGIOUS FIGURES, MOSQUES RELIGIOUS SCHOOLS

Summary

From the first days of the establishment of the Soviet government in Azerbaijan, the Bolsheviks began to a serious struggle against religion and religious figures. The Soviet government contributed to the physical and mass destruction of the religious figures and clergymen. In this area - in the fight against religion - Bolsheviks mainly preferred in two directions: In this branch - in the fight against the religion - Bolsheviks mainly preferred in two directions: The essence of the first direction was that, on behalf of the state, the figurative statements on freedom of conscience and freedom of religion were given. It was noted that in the Soviet state the religion was separate from the state and the government did not interfere with religious issues.

But the second aspect of the Bolsheviks was that in the confidential and absolutely confidential documents, the agency's attitude to the religion of the Soviet government was the exact opposite. It is clear that in the secret state information has led to a sly and insidious policy against the religion of the Soviet government, including Islam and religious figures.

The official seizure of religion, religious figures and all religious people began in 1920 with the first decree of the Soviet government. For example, the Decree "On Separation of the Church from the State and the school from the Church" states that "The Church is separated from the state". Or "Every citizen can trust in any religion" and so on. After this paragraph, which is declared as an outwardly progressive principle, the decree and other official documents state that "the school is separated from the church", "religion is not allowed in teaching institutions", "no church or religious organization has the right to own property, as well as reactionary ideas.

In the article it is said about these and other issues, the official suppression of religion, religious figures and all believers, and their mass repression.

Key words: religion, religious figures, Bolsheviks, all believers, repression, decree, church, mosque.

БОРЬБА СОВЕТСКОГО РЕЖИМА ПРОТИВ НАРОДНЫХ ПРАЗДНИКОВ, ОБРЯДОВ, ПРАЗДНИКА НОВРУЗ, РЕЛИГИИ, РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ, МЕЧЕТЕЙ И РЕЛИГИОЗНЫХ ШКОЛ

Резюме

В истории каждого народа существуют различные праздники и народные торжества. Некоторые из них будучи связанными с идеологиями чуждыми народу со временем вычеркивались из памяти. Через испытания веков прошли только те праздники, в основе которых лежат национальные и гуманистические идеи. Праздник Новруз является одним из таких праздников, который с древних времен и до сих пор с радостью отмечает азербайджанский народ. Праздник Новруз представляет собой праздник, объединяющий менталитет, формирующий народ и его развитие. Этот праздник представляет пропагандирует традиции народа и его национально-нравственные ценности. В этом смысле Праздник Новруз в образе жизни, быта и в системе ценностей народа занимает своеобразное место.

В определенный исторический отрезок времени - в советский период Праздник Новруз был подвержен репрессии, то есть давлению со стороны коммунистической идеологии. В период советской репрессии были нападения на Праздник Новруз, а также на традиции и национально-нравственные ценности народа. Во время репрессий последовательно и обдуманно были установлены разные запреты на Празднику Новруз. Однако азербайджанский народ смог сохранить до сегодняшнего дня свою богатую национальную, нравственную и моральную систему ценностей, каковыми являются Праздник

Новруз, традиции и обычаи. В статье широко рассматриваются эта и другие проблемы. Также в статье всесторонне было исследовано официальное притеснение, преследование и репрессии традиций, национально-нравственных ценностей в период советской власти.

Ключевые слова: Праздник Новруз, Азербайджан, традиция, обряд, репрессия, Шумер, Туран.

Məsələnin qoyuluşu: Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kommunistlər öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə qərar verdilər. Bu məqsədlə onlar bir sıra tədbirlər görməyə başladılar. Belə tədbirlərdən biri həmin dövrlərdə bolşeviklərin dinə, din xadimlərinə qarşı ciddi mübarizəsi oldu. Bolşeviklər din xadimlərinin, ruhanilərin fiziki cəhətdən və kütləvi şəkildə məhv edilməsinə qərar verdilər. Milli-mənəvi dəyərləri, folklor və repressiya məsələlərini bu aspektdən araşdırmaya cəlb etmək folklorşünaslığın və ədəbiyyatşünaslığın əsas məsələlərindəndir.

İşin məqsədi: Dinin, din xadimlərinin və bütün dindarların rəsmi şəkildə sıxışdırılmasını, onlara qarşı amansız şəkildə mübarizə aparılmasını araşdırmaq, bu prosesin folklor-da və ədəbiyyatda əksolunma səciyyəsinə müəyyənləşdirmək.

1920-ci il aprel ayının 28-dən – Azərbaycanca sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk günlərindən etibarən, bolşeviklərin dinə, o cümlədən islam dininə, din xadimlərinə qarşı ciddi mübarizəsi başladı. Sovet hakimiyyəti bu məqsədlə din xadimlərinin, ruhanilərin fiziki cəhətdən və kütləvi şəkildə məhv edilməsinə rəvac verdi. Dinə qarşı mübarizədə bolşeviklər, əsasən, iki istiqamətə üstünlük verirdilər:

Birinci istiqamətin mahiyyəti bu idi ki, dövlətin adından rəsmi şəkildə vicdan azadlığı, din azadlığı haqqında təmtəraqlı bəyanatlar verilir. Qeyd olunurdu ki, Sovet dövlətində din dövlətdən ayrılır və dövlət dini məsələlərə qarışmır.

İkinci istiqamətin mahiyyəti isə bundan ibarət idi ki, məxfi və tamamilə məxfi sənədlərdə, eləcə də agentura məlumatlarında Sovet hökumətinin dinə münasibəti bunun tam əksi idi. Bu məxfi qrifli rəsmi dövlət məlumatlarda Sovet hökumətinin dinə, o cümlədən İslam dininə, din xadimlərinə qarşı hiyləgər, məkrli siyasət apardığı üzə çıxır.

Dinin, din xadimlərinin və bütün dindarların rəsmi şəkildə sıxışdırılması artıq 1920-ci ildən, Sovet hökumətinin ilk dekretlərindən başlanmışdı. Məsələn, “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” Xalq Komissarları Şurasının dekretində deyilirdi: Bənd 1. “Kilsə dövlətdən ayrılır”. Sonra gələn 2 və 3-cü bəndlərdə Dekretin zahirən mütərəqqi kimi görünən prinsipləri elan olunurdu. Belə ki, Dekretin 2-ci bəndində deyilirdi: “Respublika hüduqlarında vicdan azadlığını sıxışdıran yaxud vətəndaşların məzhəbi və (dini) mənsubiyyətinə əsasən üstünlük verən hər hansı yerli qərar çıxarmaq qadağan olunur”. Bu müddəanın məntiqi inkişafı olan 3-cü bənddə isə deyilirdi ki, “hər bir vətəndaş hər hansı dinə etiqad edə bilər, yaxud heç birinə etiqad etməyə bilər. Hər hansı dinə etiqad, yaxud heç birinə etiqad etməməklə əlaqədar hər cür hüquqdan məhrum etmə ləğv olunur” (1, 7).

Bundan sonra Dekretə bütün dindar kütləni-müsəlmanları və kilsə xadimlərini sıxışdıran bəndlər gəlir. Belə ki, 9-cu bənddə göstərilir ki, “məktəb kilsədən ayrılır”. Dəqiqləşdirilir ki, “ümumtəhsil fənləri tədris edilən bütün dövlət, ictimai, habelə tədris müəssisələrində dinin tədrisinə yol verilmir”. Daha sonra Dekretin 12-13-cü bəndlərində artıq kilsələrin (həm də məscidlərin – T.O.) əmlak hüququ boğulur: “Heç bir kilsə və dini təşkilatın mülkiyyətə malik olmaq hüququ yoxdur” (1, 9).

Bu müddəalar Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra dərc olunmuş Xalq Maarif Komissarlığının 10 №-li dekretində təkrar edilmişdir. Burada kilsənin dövlətdən ayrılması, “dövlətin din işlərində neytral mövqe tutması” barədə tezislər vardı. Lakin oradaca “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının əməkçi xalqın iradəsi ilə” qərara alınır ki, Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamında olan bütün dövlət, ictimai və

xüsusi məktəblərdə dini təlimin aparılması və məktəb sistemində hər hansı dini ayinlərin icrası ləğv olunur. Eyni zamanda Din Nazirliyi ləğv olunmuş və onun bütün işləri Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin müvafiq şöbəsinə verilmişdi. 1920-ci illərdə Sovet hakimiyyətinin islama, din xadimlərinə ardıcıl hücumu planlı şəkildə həyata keçirilmiş, bütün bunlar isə rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. (2, 11)

Belə ki, 1924-cü ildə, Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən “Kilsənin (həm də məscidlərin. Qərarda açıq-aşkar şəkildə dinə (bu halda islam dininə – T.O.) qarşı düşmənçilik özünü göstərir, dinə və dindarlara qarşı çox kəskin mövqə nümayiş etdirilirdi. (3, 9)

Belə ki, göstərilən qərarın 3-cü bəndində birbaşa deyilirdi ki, ümumiyyətlə, hər hansı dini inkar edən dövlət dinə qarşı təbliğat və maarifləndirmə metodları ilə xalq adətlərinə təsir göstərməklə dini fanatizm və mövhumatın təzahürləri ilə fəal mübarizə aparmaqda nəinki özünü haqlı sayır, həmçinin bunu özünə borc bilir. Daha sonra göstərilir ki, “dini adətlər ictimai asayişə və təhlükəsizliyə pozmadıqda onların azad şəkildə icrasına təminat verilir”. Qərarın 7-ci bəndində deyilir ki, “dini andıçməyə yol verilmir”, 8-ci bənddə “vətəndaşlıq aktları yalnız mülki hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılır”. 9-cu bənddə isə məktəbin kilsədən ayrılmasından danışılarkən qeyd olunur ki, “bütün dövlət, ictimai tədris ocaqlarında dini təriqətin tədrisinə yol verilmir”. 13-cü bənddə bildirilir ki, “mövcud kilsə və dini cəmiyyətlərin bütün əmlakı xalqın mülküdür”. Qərarın axırını – 15-ci bəndi isə çox məna verir: bu qərarın icrasına nəzarət Xalq Ədliyyə və Daxili İşlər Komissarlıqlarına tapşırılırdı (3, 10).

Dinə mübarizənin geniş vüsət almasının əhəmiyyətini qeyd etməkdən ötrü Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 1923-cü il 5 sentyabr (protokol №37) qərarı ilə dinə qarşı mübarizə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə görkəmli inqilabçı-bolşevik xadimləri: Əliheydər Qarayev (sədr), Ruhulla Axundov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Çağın (“Bakinski raboçi” qəzetinin redaktoru) və başqaları daxil idi (4). Sonralar bu Komissiyanın tərkibi dəfələrlə dəyişmiş, lakin onun təşəkkül prinsipi sabit qalmışdı. Komissiyada bir qayda olaraq məsul vəzifələr tutan nüfuzlu, adlı-sanlı inqilabçılar təmsil olunurdular. Belə ki, 1925-ci ildə bu komissiyanın tərkibinə Həmid Sultanov-Xalq Təsərrüfatı Şurasının (XTS) sədri, Sultan Məcid Əfəndiyev (maarif komissarı), Ruhulla Axundov və Əliheydər Qarayev (hər ikisi MK katibləri) daxil oldular. Həmçinin, komissiyanın tərkibinə Xalq Daxili İşlər komissarı Mir Cəfər Bağırov da daxil edildi (5).

Dinə, xüsusilə İslam dini əleyhinə, din xadimlərinə qarşı təbliğata partiya tərəfindən, müvafiq qurumlar tərəfindən, hücumlar total şəkildə və bir çox istiqamətlərdə aparılırdı. Bu işə sovet, həmkarlar ittifaqının orqanları, mətbuat, kino işçiləri, ədəbiyyatşünaslar, jurnalistlər, “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti” (MAC) kimi ictimai təşkilatlar və s. cəlb olunmuşdular.

Hər il bu təşkilatlar tərəfindən aşağıdakı əsas istiqamətlərdə ateizm təbliğatı aparılırdı:

1) Din xadimlərinin nüfuzdan salınması, məscidlərin bağlanması, kilsə və məscid əmlakının zəbt edilməsi, mollaların təqib olunması;

2) Kilsə məktəblərinin və mədrəsələrin bağlanması və ümumiyyətlə hər cür dini tədrisin ləğv edilməsi;

3) Dini ayinləri yerinə yetirməkdən imtina etməyən azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş təmizləmə və sıxışdırmalar;

4) Müsəlman bayramlarına qarşı (məhərrəmlik, orucluq), habelə yeni hakimiyyət tərəfindən süni şəkildə dinləşdirilmiş bayramlara (Novruz bayramı) və sadəcə milli mentalitetlə əlaqədar xalq adətlərinə qarşı (məsələn, kişilərin papaq qoyması) yönəldilmiş qadağa işləri;

5) Dinə qarşı kütləvi və açıq tədbirlərin, teatrlaşdırılmış tamaşaların, konsertlərin, dinə zidd mövzularda diskussiyaların keçirilməsi, bu tədbirlərə kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, qəzetlər, jurnallar) cəlb edilməsi. (6, 79)

Ancaq bütün bunlarla bərabər, Azərbaycanda Moskvanın sifarişlərini yerinə yetirən Sovet hökumətinin nümayəndələri hər halda yaxşı anlayırdılar ki, “ASSR-də (Azərbaycanda) din əleyhinə kompaniya məsələləri son dərəcə mürəkkəb və çətin bir məsələdir. Türk əhalisi arasında din əleyhinə kompaniyanın keçirilməsi üzrə layihə Azərbaycan K(b)P MK katibliyinin 29 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarı əsasında hazırlanmışdı. Layihənin müəllifləri göstəriridilər ki, “ASSR-də təkcə bir savadsız fəhlə kütləsi deyil, həmçinin ziyalıların 80%-ə qədəri və hətta dini xurafatdan azad olmamış türk partiya işçilərinin 50%-ə qədəri Dini fanatizm xəstəliyinə tutulmuşdur. Daha sonra geniş əhali kütləsinin oruc tutma, məscidlərdə ibadət etməsi, namaz qılmaları, mollalar tərəfindən nigahların kəsilməsi, müqəddəslərin qəbirlərini ziyarət edilməsi də qeyd edilirdi. Məhz bu səbəblərdən də Azərbaycanda din əleyhinə kompaniya məsələləri son dərəcə mürəkkəb və çətin bir məsələ sayılırdı.

Bütün bunları nəzərə alan bolşeviklər, o cümlədən bu layihənin müəllifləri “Zərərli qalıqlara” qarşı mübarizə tədbirləri kimi aşağıdakıları təklif etmişdilər:

1. Ruhanilərin daha loyallıq ünsürlərindən ibarət “canlı məscid” yaratmaq.
2. Müridlərin yürüşü, məqbərələrə sitayiş üçün gedişlər və dini fanatizmin digər təzahürlərinə qarşı kompaniya keçirmək.
3. Ruhanilərin bəzi zərərli ünsürlərini ifşa etmək üçün müasir loyallıq mollalardan ibarət xüsusi büro yaratmaq.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, Azərbaycan ruhaniləri öz dinlərinə – islama sadıq qaldılar və aparılan təbliğata, görülən repressiv tədbirlərə, sürgünlərə, hədə-qorxulara baxmayaraq, Sovet hökumətinin, onların təbliğatçısı olan insanların arxasınca getmədilər. Ancaq bolşeviklər də özlərinin din əleyhinə təbliğatlarından qalmırdılar. Belə ki, “Din əleyhinə təbliğata yardım edən” şəxsləri mükafatlandırmaq məqsədilə Sovet hökuməti xüsusi vəsait ayırmışdı. Məsələn, Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 2 oktyabr 1923-cü il tarixli 42 №-li protokolunda belə şəxslərin mükafatlandırılması məsələsinə baxılmışdır. Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 22 avqust 1923-cü il tarixli “Tamamilə məxfi” qriffli qərarında belə təcrübədən bəhs olunur. Bu qərarla “din əleyhinə təbliğatda köməkliyə görə mollalara” hər birinə 1 kostyum (cəmi 45 ədəd) ayrılmasından söhbət gedir.

Layihədə “partiyaçılar və türk ziyalıları arasında kəskin mübarizə” aparmağın zəruriliyindən danışılır. Bu məqsədlə aşağıdakılar təklif olunurdu:

1. Materialistlərin, kommunistlərin və bitərəf türk ziyalıların cəmiyyətini yaratmaq.
2. MK yanında Din Əleyhinə Komissiyaya tapşırılsın ki, müntəzəm olaraq türk dilində dinə zidd məzmunlu ədəbiyyatın nəşrini həyata keçirsin.
3. MK və BK klubları yanında ön məsul işçilərdən ibarət materialistlər klubları yaradılsın.
4. Mətbuatda şeyxlərə, müridlərə, mollalara, mərsiyəxanlara, seyidlərə və digər qruplara qarşı kompaniya açılsın (7, 19; 8).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində islama qarşı mübarizə forması kimi hökumət və partiya orqanları nümayəndələrinin islamı təkzib etməyə və ateizmi yaymağa səy göstərən kütləvi, açıq diskussiyaları çox populyar olmuşdu. Bu məsələyə müntəzəm olaraq müxtəlif partiya instansiyalarında baxılmışdır. Belə ki, AzK(b)P BK Rəyasət Heyətinin 19 mart 1922-ci il tarixli (protokol № 26) iclasında “Rayonlar üzrə dini yığıncıqlar, diskussiyalar keçirilməsi haqqında” məsələyə baxılarkən qərara alınmışdır ki, kilsələrdə (eləcə də məscidlərdə-T.O.) dini diskussiyalara səbatlı, şüurlu kommunistlər göndəriilsin” (9, 7).

Ancaq praktiki olaraq belə “diskussiyaların” keçirilməsi özünü doğrultmadı və tezliklə hökumət ondan imtina etməli oldu. Sovet hökuməti çox vaxt, savadlı, geniş dünyagörüşə malik olan ruhaniləri amansızcasına cəzalandırdı. “Belə ki, məsələn, 1921-ci ildə “İslam” partiyasına daxil olan ruhani nümayəndələri arasında kütləvi həbslər keçirilmişdir. Azərbaycan K(b)P MK

Siyasi bürosu XI Ordunun siyasi şöbəsinin rəisi Pankratovun və həmin vaxt Daxili İşlər Komissarı olan M.C.Bağirovun məruzələri üzrə bu məsələyə baxaraq (21 avqust 1921-ci il tarixli protokol) “Qısa müddətdə “İslam” partiyasının bütün fəal üzvlərinin aradan götürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı. “Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəsmi hakimiyyət islama və müsəlman ruhanilərinə düşmənçəsinə münasibət bəslədiyi halda, erməni kilsəsinə və onun din xadimlərinə tamamilə başqa cür yanaşırdı” (1, 80).

Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən hazırlanmış agentura materillərində bütün müsəlman aləminə, o cümlədən islama qarşı üzvi düşmənçilik özünü göstərirdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki 1920-ci illərdə Azərbaycan XDİK rayon şöbələri rəislərinin 90 faizi ermənilər idi. Digər tərəfdən, Azərbaycanın o zamankı partiya və sovet rəhbərliyi öz xalqı haqqında məlumatları məhz həmin mənbələrdən, həmin qeyri-azərbaycanlılardan-ermənilərdən alır dı. Məsələn, onların yalandan məlumat verdikləri bəzi məlumatlara nəzər salaraq: “Mollalar kəndlərdə adamların ayaqyalın və lüt olmasından istifadə edərək Sovet hökumətinin yaramazlığı barədə təbliğat aparırlar”. Yaxud: “Dəvəçi bölgəsində müsəlman ruhaniləri əhali arasında təbliğat aparırlar ki, müqəddəs Quranı qəbul etməyən kommunizm müsəlmanlıq üçün təhlükəli və zərərli” və s..(10, 3; 11, 4)

Şuşadan verilən informator məlumatında qeyd olunurdu ki, Şuşa zonasında vəziyyət daha həyəcanlıdır, belə ki, orada Sovet hakimiyyətini devirmək üçün menşeviklər, eserlər və ittihadçılar tərəfindən üsyan gözlənilir. Başqa bir mənbə Şamaxı, Gəncə, Şamaxor, Lənkəran və s. qəzalarında müsəlman əhalisinin əhval-ruhiyyəsini belə təsvir edir: “İttihad” partiyası reytinginin artması ilə əlaqədar ruhanilər baş qaldırmış və Sovet hakimiyyətinə qarşı gizli təbliğata başlamışlar. Bunun nəticəsində avam kəndlilər də onların (ruhanilərin-T.O.) təsiri altına düşürlər”.(13, 59)

1921-1927-ci illəri əhatə edən bu cür məxfi agentura məlumatlarında 1923-cü ilə aid olan və “Az.SSR-də müsəlman ruhanilərini parçalama planı” adlanan sənədlər daha böyük maraq doğurur. Bu “plan” 8 müəllif səhifəsindən ibarət olub qısa şəkildə belə görünürdü: Planda Azərbaycanda müsəlman dindarlarını parçalamaq üçün şiə və sünni təriqətləri arasında ziddiyyətlərdən və ixtilaflardan istifadə etmək təklif olunurdu. Bu zaman müəllif qeyd edir ki, Sovet hakimiyyəti üçün şiə təriqəti fəal bir qüvvə kimi daha çox təhlükəlidir. Sonra müəllif öz planını şərh edir. Ona görə bu sahədə nüfuzlu məsul işçilər türklər: Mir Bəşir Qasimov və Əliheydər Qarayev başlıca rol oynamalıdır. Onlar Bakı şəhərinin müsəlman liderləri: keçmiş şeyxülislam molla Ağa və molla Əbdül Rəhim Qazı ilə dialoqa girməli və onları Sovet hökuməti ilə əməkdaşlığa çağırmalıdırlar. Müəllif daha sonra sübut etməyə çalışır ki, bu mollalar Sovet hakimiyyətinə faydalı ola bilərlər. Həm də yarırəsmi formada onlara istər maddi, istərsə də ruhani rəhbərliyi uğrunda mübarizədə yardım göstəriləcəyinə işarə etmək lazımdır (13, 6).

29 oktyabr 1923-cü il AK(b)P MK Rəyasət Heyəti M.C.Bağirovun məruzəsi üzrə qərar qəbul etdi: “AKP qəza komitələrinin antisovet partiyaları və ruhanilərin ayrılması üzrə işlər görməsi qəti qadağan olunsun”. Belə ki, mənbə xəbər verirdi ki, 1926-cı il avqustun 12-də Maştağa kəndində Məşədi Yusif üçminlik auditoriyaya müraciət edərək demişdi: “...bizi sıxışdırırlar, bizə azadlıq vermirlər və hətta deyirlər ki, Allah da yoxdur, peyğəmbər də. Bu yalandır, siz buna inanmayın, çalışın dinə sığının, allahsızlara qulluq göstərməyin!”. Sonra həmin müəllif xəbər verir ki, Şamaxı qəzasında bu il iyulun 4-də Cavad kəndinin sakini Molla Məmməd Qulu Molla İsgəndər oğlu sovet məktəbinə qarşı təşviqat apararaq demişdir: “şagirdləri orada korlayırlar, belə ki, orada uşaqları allahsızlığa öyrədirlər”. O, hər vasitə ilə valideynlərə təsir göstərir ki, onlar öz uşaqlarını məktəblərə buraxmasınlar. (14, 1).

Sovet hökumətinin din xadimlərinə və bütün dindar müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi təqiblər 20-ci illərin sonlarında xüsusilə güclənmişdi. Sovet hökumətinə az da olsa, qeyri-loyallıq hiss etdirən din xadimlərinin siyahıya alınması bu dövrə təsadüf edir. Belə ki,

bütün İcraiyyə Komitəsi inzibati şöbələrinin rəislərinə bu dövrdə (1931 -ci il) xəbərdarlıq məktubu göndərilmişdi ki, onlar 10 gün müddətində “bütün din xadimlərinin siyahısını təxirə salmadan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etməlidirlər”.(12, 3)

Respublika üzrə belə ümumi siyahılardan biri arxivdə saxlanılır. 49 mollaı əhatə edən həmin siyahıda soy adı vardır. Hökumət artıq o zaman 30-cu illərin lap əvvəllərində potensial etibarsız din xadimlərini “qələmə almış”, daha sonra 1937-1938-ci illər kütləvi repressiya vaxtında bu siyahılardan istifadə olunmuşdur. (1, 81)

1929-1931-ci illər elliklə kollektivləşmə illəri idi. Bolşevik hökuməti Stalinin “Sınıf mübarizəni kəskinləşdirməli!” şüarı altında hakim rejimə müxalif olan adamların hamısına amansızcasına divan tuturdu. Onların arasında “qolçomaq ünsürləri” adlandırılan bir qədər var-dövlət sahibi olanların hamısı, yaxşı kənd təsərrüfatçıları, ortabablar da vardı. Həmçinin kənd ziyalıları-müəllimlər və digər savadlı adamlar hökumətin cəza tədbirlərinə məruz qalmışdılar. Bu siyahıya həmçinin bütün mollalar da düşmüşdü. Dini zümrələrə qarşı repressiyalar Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk günlərindən etibarən, din əleyhinə mübarizənin ümumi kontekstinə daxil edilmişdi.

“Fəhlə sinfinin birinci düşməni dindir” – şüarı və tələbi yerli partiya, komsomol və ictimai təşkilatların qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri idi. Dövrü mətbuatın, qəzet və jurnalların, həmçinin kiçikhəcmli kitabların dinə qarşı aparılan mübarizədə rolu böyük idi. Sovet təbliğat və təşviqatı bu sahəni xüsusi diqqətdə saxlayırdı. Bir sıra tarixçilərin araşdırmasına əsasən demək olar ki, “mədəni inqilab” dövründə ən güclü zərbəyə məruz qalan sahələrdən biri din sahəsi olmuşdur.

1936-cı ildə SSRİ-də sosializmin tam qələbə çaldığı elan edildi. Sosializmin tam qələbəsi həmin ilin 5 dekabr tarixli “SSRİ Konstitusiyası”nda təsbit edildi. Və həmin ildə bu “tərix qələbənin” eyfuriyasından təsirlənən bolşeviklər Bakıda Bibiheybət məscid ziyarətgahını, müqəddəs Aleksandr kilsəsini və alman Lüteran kirkəsini yerlə yeksan etdilər. Bolşeviklər bir sıra məscidləri bağladılar və hətta Təzəpir məscidini bir müddət çay fabrikinə çevirdilər. (daha sonralar Təzəpir məscidi mağaza anbarı və yay kinoteatrı da olmuşdur)

Ateizm 1917-ci il Oktyabr inqilabının (Oktyabr çevrilişinin) yetirməsi, elmi ateizm isə müharibədən sonra SSRİ ərazisində bütün din və dini görüşlərə qarşı yönəldilmiş marksizmlenin ideologiyasının tərkib hissəsi idi. “Ateizm” ifadəsinə “elm” sözü də əlavə etməklə sovet dövləti dinə qarşı mübarizəni guya elmi əsaslarla – elmi ateizm mövqeyindən aparılması məntiqini irəli sürürdü.

Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ateizm bir fənn kimi ali məktəblərdə tədris olunmağa başladı. Bu fənnin tədrisi üçün mütəxəssislər hazırlanmasına xüsusi diqqət verildi. 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində “Elmi ateizm” kafedrası təşkil edildi. Moskvada və Sovet İttifaqının başqa yerlərində elmi ateizm barədə yazılan kitablar sürətlə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək kütləvi tirajla nəşr olundu.

Azərbaycanda ateizm təbliğatı xalqın əsrlərlə qazandığı milli-mənəvi dəyərlərin yox olmasına yönəldilir, minillik adət-ənənələrə “gerilik”, “mövhumat”, “feodalizm qalığı” damğası vuraraq kütlə şüuruna psixoloji təzyiq edilirdi. Bununla belə dini təşkilatlara dini iclaslar, mərasimlər təşkil etmək, qiraətxana və kitabxana açmaq, habelə dini təlim edən dərnəklər yaratmaq qadağan idi. Təhsil müəssisələrində dini təlimin tədrisinə icazə verilmirdi, əksinə ateizmin təbliğ və tədrisinə xüsusi diqqət ayrılırdı. Kütləvi informasiya vasitələri sovet ideoloji maşınına tam şəkildə tabe edilmişdi.

Sovet dövləti gənc nəslin elmi-materialist dünyagörüşü və kommunist idealları ruhunda tərbiyə olunmasını öz daxili siyasətinin əsas vəzifəsi kimi müəyyənləşdirmişdi. Beləcə SSRİ dövləti ateizmi dövlət siyasəti səviyyəsində təbliğ edir, vətəndaşların hüquqlarını pozaraq

onları sırf ateist ruhunda tərbiyə etməyə çalışırdı. Əvvəllər üstüörtülü şəkildə aparılan bu siyasət, sonralar daha açıq müstəviyə keçmişdi. İslam əleyhinə aparılan uzun illik siyasət müəyyən nəticələr verdi. Ancaq xalqın şüurundakı inam potensial şəkildə varlığını qoruyurdu.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli xüsusiyyət, yerli şərait və milli mənafelərin nəzərə alınmaması dinə və digər adət-ənənələrə qarşı mübarizənin güclənməsində özünü daha bariz şəkildə göstərirdi. Keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalarda dinə qarşı mübarizə özünəməxsus xüsusiyyətlər daşımışdır. Belə ki, Azərbaycanda yaranmış hakimiyyətdə qeyri-azərbaycanlı qüvvələrin aparıcı mövqe tutması və milli kommunistlərin “tam beynəlmilətçiliyi” başqa məsələlərdə olduğu kimi dinə münasibətdə də “öz sözünü” demişdir (20, 110).

Respublikada dinə qarşı mübarizədə ilk təşəbbüs 1920-ci ildə “Şaxsey-vaxsey”, “Şaxsey-vax-sey”də kim iştirak edir” adlı plakatların buraxılması oldu (21, 18). 1920-ci il mayın 15-də Az. SSR Xalq Maarif Komissarlığının verdiyi dekretə vicdan azadlığı elan edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dini Ayinlər Nazirliyi ləğv olundu. Xalq Maarif Komissarlığının öhdəsində olan bütün dövlət məktəblərində və pullu məktəblərdə şəriət dərslərinin, habelə məktəb daxilində hər cür dini ayinlərin icrası qadağan olundu.

Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, hələ 1917-ci il noyabrın 22-də “Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” adlı müraciət qəbul edildi. Bu müraciətdə göstərilirdi ki, “İndi sizin dininiz, milli və mədəni müəssisələriniz azad və toxunulmaz elan edilir.” 1920-ci il mayın 5-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi bəy, xan və vəqf (din başçıları) torpaqlarının müsadirə edilib heç bir ödənc alınmadan kəndlilərin istifadəsinə verilməsi haqqında dekret imzaladı (22, 16). Bu da həqiqi mənada hücum xarakterli bir siyasət idi. Bolşeviklər yaxşı bilirdilər ki, müsəlmanlar məscid torpağına sahib olmağa razılıq verməz. Ona görə də Sovetlər dekretin yerinə yetirilməsi üçün şərt qoyurdular ki, dekretin həyata keçirilməsinə kim mane olsa, o adamlar zəhmətkeş xalqın açıq düşməni sayılacaq və qanundan kənar ediləcəklər.

Dinə qarşı təbliğat 1923-1924-cü illərdə daha fəal şəkildə aparılmağa başladı. Belə ki, 1924-cü il yanvarın 8-də AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında “Din əleyhinə təbliğatın aparılmasına dair” məsələ müzakirə edildi və din əleyhinə mübarizəni təşkil etmək məqsədilə komissiya yaradıldı (21,144). 1924-cü ildə Bakıda “Allahsızlar cəmiyyəti”nin yaradılması ilə dinə qarşı mübarizə daha da gücləndirilmiş oldu. Bolşevik mətbuatı “Allahsızlar cəmiyyəti”nin qarşısında duran vəzifə ilə bağlı yazırdı ki, cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifə bütün şüurlu fəhlə və kəndliləri mübariz ateizm bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri dini xurafatdan uzaqlaşdırmaq və onlarda materialist dünyagörüşü formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda sovetləşmə prosesi başlayan kimi “Şaxsey-vaxsey” qadağan olunmuşdur. Lakin fəhlə və kəndlilərin inamına qarşı yönəlmiş bu tədbirlərdən tez imtina edildi. Hökumət manevr edərək 1923-cü il avqustun 1-də xüsusi dekretlə “Şaxsey-vaxsey” mərasimini qadağan edən qərarı ləğv etdi. Dekretə deyilirdi ki, Azərbaycan şüurlarının “Şaxsey-vaxsey” mərasiminə qarşı heç bir inzibati tədbir görülməsin (23, 50).

Azərbaycanda bolşeviklərin yeritdiyi antiislam siyasəti N. Nərimanovu çox düşündürürdü. O, buna dəfələrlə öz kəskin etirazını bildirirdi. Dinə münasibət başqa məsələlərdə olduğu kimi, Azərbaycandakı rəhbər dairələrdə də ciddi fikir ayrılığına, ixtilaflara gətirib çıxarırdı. Bu fikir ayrılığı hələ aprel çevrilişindən çox keçməmiş 1920-ci ilin oktyabrında keçirilən AK(b)P-nin II qurultayında özünü bürüzə verdi. Qurultayda Lominadze qeyd edirdi ki, “Azərbaycanda dini fanatizm mühüm qüvvədir, onunla biz mübarizə aparmalıyıq. Kəndlərdə vəziyyət daha ağırdır. Burada zəhmətkeş qüvvələr bütünlüklə dini adətlərlə xəstələnib və bundan burjuaziya istifadə edir. İcazə verin, kəndlərdə inqilab edək. Feodal qalıqlara qarşı biz ciddi mübarizəyə qalxmalıyıq, amma çox ehtiyatla. Mollalar və dindarlar keçmişin qalıqları kimi indiki zaman-

da kasıblara siyasi iqtisadi təsir edirlər, çünki onların əlində hələ çoxlu mülk var. Dindarlara qarşı mübarizə bizim qurultayın qarşısında duran əsas vəzifədir” (21, 92).

Qurultayda N.Nərimanov bildirdi ki, “Şərqdə din məsələsi olduqca çox vacib məsələdir. Bu məsələ ilə son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki burada bütün həyat bu məsələdən asılıdır”. Nərimanov İslam dininə hörmətlə yanaşaraq göstərdi ki, İslam dini ilə xristianlığı eyniləşdirmək olmaz. Xristianlıq ehkamdırsa, müsəlmanlıq həyatdır (21, 94). Xalqın milli adət-ənənələrinə, xüsusilə dinə qarşı mübarizə o qədər kəskin şəkil almışdı ki, artıq rəhbərlikdə oturan qeyri-azərbaycanlı kommunistlər də bunu deyirdilər. Orjonikidze etiraf edirdi ki, “din ilə mübarizədə biz çox səhvlərə yol veririk. Götürək Qubadakı qiyamı. Bu qiyamı kasıblar başlamışdılar. Ona görə ki, orada bizim gənclər Quranı ayaq altına atıb tapdalayırdılar. Bu isə insanların qəzəbinə səbəb olub. Quranı cırıb atmaq heç də sosial inqilab deyil. Mən hesab edirəm ki, biz kəndlilərin başından Quranın təsirini çıxarmalıyıq” (21, 144).

Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdiyi məktublarında N.Nərimanov İslamın müxtəlif cərəyanlarını ətraflı səciyyələndirir, müasir dillə desək, “İslam amilindən” yaxın və orta Şərqdə azadlıq hərəkatının, dünyanın sosial tərəqqisinin xeyrinə istifadə etmək imkanını nəzərə çatdırırdı. O, möhkəm inanırdı ki, İslamdan sosializm məqsədləri üçün bacarıqla istifadə etmək olar. N.Nərimanov misal gətirərək izah edirdi ki, hələ 1918-ci ildə Həştər-xanda ruhanilərin yığılmasında o, mollaların özünün razılığı ilə əmək məktəbinin tədris prosesindən şəriətin çıxarılmasına nail olmuşdur.

Çiçerinin məktubunda N.Nərimanov yazırdı: “1920-ci ildə mən Azərbaycanda izdihamlı yığılmaqda çoxarvadlılığa qarşı nitq söylədikdən sonra yüksək nüfuzlu bir molla söz alıb Quranın surələrinə əsasən çox arvadlılığın əleyhinə çıxdı. Məsələ burasındadır ki, Quranda çox arvadlılığa icazə verən qanun da var, onu qadağan edən qanun da. Sosializm ideyasını da məhz İslamın qanunları əsasında eyni ilə bu cür bərqərar etmək olar. Hər şey ondan asılıdır ki, bu qanun kimlərin əlindədir, onu kim və necə yozur” (24, 47-48). O inanırdı ki, İslama – mədəniyyətə, tərəqqiyə mane olan bir nəzəriyyə kimi baxmaq böyük səhv olardı. Çünki N.Nərimanov İslamda dünya mədəniyyətinə böyük təsir göstərmiş mədəniyyət görür və buna görə də onu təbliğ edirdi. Oktyabr Çevrilişdən sonra Azərbaycanda dinə və dindarlara qarşı aparılan mübarizə xalqda, eləcə də böyük nüfuzlu malik olan ruhanilər arasında böyük etiraza səbəb olmuşdu. N. Nərimanov bütün haqsızlıqların əleyhinə çıxır, matəm günlərində məscidə gedərək xalqla bir yerdə olurdu. Ona böyük hörmət və inam bəsləyirdilər. 1922-ci ilin avqustunda (N.Nərimanov Tiflisə getdikdən sonra) respublika orqanları “şaxsey-vaxsey” mərasimi zamanı camaatın şəhərin küçələrindən keçib getməsinə qadağan edən qərar çıxardı. Mərasim başlanan kimi hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə hərbi qüvvələr hərəkatə gəldilər. Baş vermiş toqquşmalar zamanı insanlar arasında ölümlər oldu.

N.Nərimanov 1923-cü ilin yayında RK(b)P MK-ya göndərdiyi məktubunda bu kədərli hadisələrdən ətraflı bəhs edib, matəm mərasimi zamanı hərbi güc işlədən hakimiyyət orqanlarının əməllərini qəti pislədi, mərasimin qadağan olunması haqqında qərarı inzibatçılığın, əhəlinin dini xüsusiyyətlərinin, yerli adət-ənənələrin qulaqardına vurulmasının əyani təzahürlərindən biri kimi səciyyələndirdi. O, yazırdı: “Bir materialist kimi dinə qarşı çıxmaq bir şeydir, bu mərasimlərin yerinə yetirilməsini qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə çıxarmaq başqa şey”. (25)

6-12 iyun 1923-cü il tarixdə keçirilən AK(b)P-nin XII konfransında din əleyhinə təbliğatın aparılmasında yol verilmiş səhvləri etiraf edilirdi: “Dinə qarşı mübarizə əsas məsələ kimi qalmaqdadır. Amma işi apararkən biz bir çox səhvlərə yol verilmişdir... Düzdür, biz marksistlər Allaha inanmırıq, ancaq öz işimizi elə qurmalıyıq ki, dindarlara heysiyyətə toxunmayaq. Təzyiqlərə yol vermək olmaz. Görün, biz bu işi hara gətirib çıxarmışıq.” (26, 22).

Ancaq bu, bolşeviklərin öz cinayətkar əməllərini sığortalamaq üçün qeyri-səmimi etiraf idi...

1923-cü ilin iyulunda XII Ümumbakı partiya konfransında din əleyhinə iş aparılmasında ciddi əyintilərdən təşvişlə danışıldı. Konfrans məscidə və kilsəyə qarşı “süvari qoşunların hücum” etməsi faktını pislədi, “basqınlardan” düşünülmüş işə keçirilməsinin labüd olduğunu göstərdi. 1923-cü il avqustun 22-də AK(b)P Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyəti qərara aldı: “Rayonlarda “şaxsey-vaxsey” mərasiminin iştirakçılarında nümayiş düzəltməkdə maneçilik törədilməsin. Rayon komitələrinə və “şaxsey-vaxsey” mərasiminə qarşı kompaniya keçirilməsi üçün təhkim edilmiş məsul işçilərin hamısına tapşırılsın ki, onlar istər məscidlərdə, istərsə də küçələrdə heç bir məcburi tədbirlər görməsinlər.”

N.Nərimanov məscidlərin və digər ziyarət yerlərinin təhqir olunmasına qarşı bütün qüvvəsi ilə mübarizə aparırdı və eyni zamanda digər dinlərə də çox hörmətlə yanaşırdı. 1924-cü ilin fevralında Bakıda Rojdestvenski provoslav kilsəsini uçurmaq məsələsi qaldırıldıqda, dini icmanın nümayəndələri bu qərara gəldilər ki, SSRİ MİK sədri N.Nərimanova teleqram vurub, ondan məbədin saxlanmasını xahiş etsinlər. O, dindarların teleqramına dərhal münasibətini bildirmişdi: “Smidoviç yoldaşa, xahiş edirəm bu məsələ barəsində mənimlə danışasınız.” Bütün Rusiyanın patriarxı Tixinovun əfv edilməsi haqqında SSRİ MİK-nin dekretini də məhz N.Nərimanov imzalamışdı. (27) Adı keçən keşiş əksinqilabi fəaliyyətdə təqsirləndirilərək mühakimə olunmuşdu.

Artıq 20-ci illərin sonunda “Allahsızlar Cəmiyyəti”nin adı Moskvada olduğu kimi “Mübariz Allahsızlar İttifaqına” çevrildi. Beləliklə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olunmasından sonra cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində istər kadr siyasətində, istər dinə münasibətdə, ərazi, dil məsələlərində, ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmırdı. Faktlar, arxiv materialları göstərir ki, sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, onların xalqlara vəd etdikləri azadlıqlar unudulur, əsrlər boyu saxlanılan, nəsildən-nəslə ötürülən mənəvi etnik dəyərlər üstündən xətt çəkilir, amirlik, totalitar tədbirlər həyata keçirilirdi. 1920-ci illərdə İslam dininə qarşı başlanmış hücum xalq kütlələrində sovet hakimiyyətinə qarşı nifrət əhval ruhiyyəsini formalaşdırdı və sübut olundu ki, Azərbaycan xalqını öz əqidəsindən döndərmək, “Allahsızlaşdırmaq” mümkün deyil və xalqda inam, dinə etiqad əbədi yaşayacaqdır (25).

Din xadimləri və dindarlara qarşı aparılan bolşevik kompaniyası dinə qarşı aparılan təbliğatla demək olar ki, eyni vaxtda başlanmışdı. Bolşeviklərin fikrincə, din xadimləri kütlələrin mədəni inkişafı və tərəqqisində əngəl törədirdilər, deməli, onlara qarşı cəmiyyət bərkəlməli olmalıdır. Din xadimlərinin torpaqları, varidatları əllərindən alındı, dövlət mədrəsələri bağlandı. Həmçinin mollaların ailəniqah məsələlərinə qarışması qadağan edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman dindarları xristian dindarlarına nisbətən daha təmkinli davrandılar. Xristian dindarları sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışlar etmiş, antisovet bəyanatlar qəbul etmişlər. Uzun illər Rusiyada və b. yerlərdə dindarlar müxtəlif üsullarla müqavimət göstərirdilər ki, bu da hakimiyyət tərəfindən kütləvi repressiyalarla qarşılandı.

Müsəlman dindarları isə əksinə, məcburiyyət üzündən öz narazılıqlarını bildirmədilər. Hətta bəzi din xadimləri Məhəmməd peyğəmbərin təlimi ilə marksizm nəzəriyyəsi arasında bəzi paralellər də aparmağa başladılar. Müsəlman din xadimlərinin bu təşəbbüsü əvvəlcə bolşeviklər tərəfindən bəyənilirdi, sonra isə bu hərəkətə ayrı məna verildi (28, 38-39).

Oktyabr çevrilişinin ilk günlərindən dinin kommunist idealları ilə bir yerə sığmazlığı bəyan edilmişdi. Bolşevizm ideoloqları dini adət-ənənələri məhv edərək ruhanilərdən məscidi almaqla kütlələri dindən ayırmağa, onları hər cür mənəvi dəyərlərdən məhrum etməyə çalışırdılar. Bununla da kommunistlər azərbaycanlıları (xüsusən gəncləri) öz dinin-

dən döndərərək dinə, din xadimlərinə kor-koranə nifrət edən və bütün vasitələrlə onları məhv etməyə hazır olan “kommunizm işi uğrunda mübarizlərə” çevirmək istəyirdilər. Məsələn, “19 Nuxa mollasının işi” üzrə saxtalaşdırmanın bilavasitə təşkilatçısı olan Bədəlov adlı şəxs belə izahat vermişdi: “Mən istəyirdim dərhal sosializm qurum, onun nəticələri haqqında düşünmürdüm; din xadimlərinə nifrət etdiyimə görə mən bu işə əl qoydum” (15, 59).

Nuxada 19 molla həbs edildikdən sonra aşkar olmuşdu ki, operativ bölmə istintaq aparmaq üçün materialların olmadığı faktları ilə üzləşmiş və antisovet fəaliyyətdə onların rolunu üzə çıxarmaq üçün yollar axtarmağa məcbur olmuşlar. Başqa sözlə, həbs edilmiş mollaların əleyhinə material olmadığından onu həbsdən sonra axtarmağa başlamışlar. Bu zaman istintaq birbaşa təxribata əl atmış, mollaların kamerasına qaranlıq keçmişə malik olan, AzDSİ-nin xəbərçisi olan Baxşəli Axundov adlı birisini yerləşdirmişdilər.

O da kamerada həbs olunan adamların, o cümlədən, daha nüfuzlu şəxs olan Molla Süleyman Əfəndinin etibarını qazananmışdır. Sonra Baxşəli Axundov din xadimləri ilə apardığı sual-cavab yolu ilə Sovet hökumətinə qarşı guya sui-qəsd planını tərtib etmiş, müttəhim mollalar, din xadimləri arasında rolları bölmüşdü. Lakin o, bu işi elə qurmuşdu ki, müttəhimlər heç nədən şübhələnməmişdilər. Bu plana Molla Süleyman Əfəndinin başçılığı ilə əksinqilabçı mollaların əfsanəvi müşavirəsi və istintaq kamerasında tərtib olunmuş “çağırışın” mətni də daxil edildi. Ancaq bunlar barədə həbs edilənlərin heç elementar təsəvvürləri belə yox idi (15,51).

Bundan başqa, Baxşəli Axundova tapşırıldı ki, bir neçə yalançı şahid ifadəsinin uydurulmasına nail olsun. Bu yalançı ifadələrin məzmunu isə Nuxa din xadimləri arasında əksinqilabçı təşkilatın olmasını və müşavirənin protokolunda uydurma faktların mahiyyətini təsdiq etsin. İstintaq Molla Süleyman Əfəndini saxta protokola və çağırışa qol çəkməyə məcbur etməkdən ötrü qorxutma yolu ilə xeyli mənəvi təsir göstərdi. Bu da kömək etmədikdə, istintaq onu döyməyə əl atmış, bununla Molla Süleyman Əfəndini dindirməyə çalışmışdır. İstintaqın sonunda Baxşəli Axundovun köməkliyi ilə bir neçə epizod üzrə təqsirləndirilən 19 Nuxa mollası üçün geniş itihamnamə tərtib edilir. Bu göstərir ki, Nuxada müsəlman din xadimlərinin əksinqilabçı təşkilatı olmuş, üsyanda iştirak etmiş və indi də antisovet təbliğatı aparırmış” (15, 54).

Sonda 19 Nuxa mollası üçün ADSİ (Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında əksinqilabla, şpionaj, banditizm və xidməti cinayətlərlə mübarizə üzrə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi) rəhbərliyi tərəfindən Xüsusi qərar qəbul olundu. Qəbul olunmuş qərar da deyilirdi:

a) “Bütün müttəhimlər dərhal Nuxadan Bakıya köçürülsünlər, çünki Nuxada din xadimlərinin kütləvi həbsi ətrafında problem yaranar, bu isə əhali arasında mənfi əhval-ruhiyyəyə səbəb ola bilər;

b) təcili olaraq müttəhimlər üçün yenidən agentura materiallarını əldə etməli, bir daha təkrarən yoxlamaq və istər müttəhimlərin özlərinin, istərsə də şahid ifadələri ilə istintaqı bağlamaq”.

c) müfəssəl istintaq bitdikdən sonra tamamilə günahsızları həbsdən azad etmək, qalanlarına gəlincə, onların məsələsini AzDSİ kollegiyasında qoymaq” (15, 57-58).

Bu nümunə göstərdi ki, Sovet hökuməti dinə və din xadimlərinə qarşı mübarizənin gedişində heç bir vasitələrdən, birbaşa kütləvi provokasiya və saxtalaşdırmalardan da çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə isə, Azərbaycan din xadimlərinə qarşı hakimiyyətin repressiyaları o dövrdə özünün pik nöqtəsinə çatdı. İslam dini nümayəndələrinin üzə çıxardılması, nüfuzdan salınması və birbaşa repressiyası ilə yanaşı, Sovet hökuməti din əleyhinə mübarizənin bütün vasitələrindən və təşviqatdan istifadə etmişdir (18, 34).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, dinə və din xadimlərinə qarşı repressiya və təqiblər 20-ci illərin axırında yüksək səviyyəyə çatmışdı. Cəza orqanları tərəfindən keçmiş din xadimlərinə olan “maraq”da artmışdı. Bu baxımdan ADSİ-nin blankında “tamamilə məxfi” qریفilə

ASSR-də müsəlman din xadimlərinin fəaliyyəti haqqında məruzə səciyyəvidir. 7 mart 1927-ci il 4247/s №-li məruzədə qeyd edilmişdir ki, “ASSR ərazisində külli miqdarda din xadimləri mövcuddur, onlar müsəlman mühitində mühüm rol oynamış və indi də mühüm rol oynamaqdadırlar”. Daha sonra məruzədə müsəlman din xadimləri arasında ayrı-ayrı qruplar müfəssəl təsvir olunur, onların ümumi antisovet əhval-ruhiyyəsi qeyd edilirdi. Məruzədə qeyd olunurdu ki, Sovet hökuməti onlar üçün ümumi düşməndir və din xadimlərinin kəndli kütlələrinə təsiri böyükdür. Sonra şiələr və sünnilər arasındakı ziddiyyətlər təhlil olunur, xüsusən dinin və dini əqidənin gənclərə təsirinə çox diqqət yetirilir. Qeyd edilir ki, mollaların uşaqları bir qayda olaraq müntəzəm surətdə məscidlərə gedirlər, bu, xüsusən Qaryagin, Zaqatala, Nuxa rayonlarına və Kürdüstana aiddir. Məruzədə həmçinin deyilir ki, “müsəlman din xadimlərinin başlıca bazası məscidlərdir” ki, indi onların sayı 1505 hesablanır, onlardan ancaq 32-si fəaliyyət göstərmir (19, 48;16, 9).

Məruzə-arayış müəlliflərinin gəldiyi nəticə belə olur: ruhanilərin fəaliyyəti “olduqca zərərli” və onun qarşısını qəti şəkildə kəsmək lazımdır. 8 bənddən ibarət tədbirlər təklif olunur, onlardan bəziləri belə idi:

– Bütün sovet məktəblərini keçmiş ruhanilərdən təmizləmək lazımdır, çünki onlar gəncləri öz ruhlarında tərbiyə edirdilər.

– Bütün xarici din xadimlərini (iranlıları, türkləri) ASSR hüdudlarından sürgün etməli.

– Zaqatala qəzasında fəaliyyət göstərən dini məktəbi bağlamaq. Çünki bu, digər qəzalara da keçə bilər.

– İstər qəzalarda, istərsə də Bakıda yaşayan başçıların lazımı sənədlər toplandığı hallarda tədricən ASSR hüdudlarından İttifaqın daxili quberniyalarına sürgün etməli. Onların sürgün olunmasını son dərəcə tək-tək həyata keçirməli və müvafiq vaxt seçmək lazımdır. (17, 35)

“Antiislam hərəkətinin gücləndirilməsi haqqında” AK(b)P MK plenumunun 16 mart 1929-cu tarixli qərarı da dinə və müsəlman ruhanilərinə belə barışmaz düşmənçilik ruhunda yazılmışdır. Bu cür antidin, antiislam təbliğatının artması 30-cu illərin ikinci yarısından, 1937-1938-ci illərə - kütləvi repressiyanın başlanmasına qədər davam etmişdir. O zaman, yüz minlərlə günahsız adam Sovet hökuməti tərəfindən məhv edilmişdir. Bu qurbanlar sırasında, təbii ki, mollalar, dini məktəblərin müəllimləri də vardı. Onların əksəriyyəti öz əqidələrinə sadıq olmuş və kommunist rejiminə qulluq etməmişlər (16, 1).

1930-cu illərin II yarısında Azərbaycan dinə, din xadimlərinə qarşı törədilən repressiya, cəza tədbirləri geniş və çoxşaxəli idi. Bu repressiyalarda əsas, başlıca xətt Sovet hökumətinin ruhanilər zümrəsinin qalıqlarının nüfuzdan və hörmətdən salınması, eləcə də onların fiziki cəhətdən məhv edilməsi idi. Bu dövrlərdə Sovet hakimiyyəti dinlə az-çox əlaqədar olan bütün xalq adət və ənənələrinin, yaxud hətta dinə dəxli olmayan, məsələn, Novruz bayramının unudurulması və onun keçirilməsinin qarşısını almaq siyasəti xəttini həyata keçirmişdir.

Din əleyhinə təbliğat “adamların şüurundan kapitalizm qalıqlarının ortadan qaldırılması işində ən mühüm işlərdən biri” elan edilmişdir. 1937-ci ilin noyabrında Bakıda islam dininə həsr olunmuş sərgi təşkil edilmiş, kult, ayin məsələləri üzrə Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti yanında xüsusi, daimi fəaliyyət göstərən komissiya yaradılmışdır. Bu komissiya isə, bolşeviklərin din, din xadimləri ilə mübarizəsində mühüm rol oynamışdır.

İşin elmi nəticəsi: Dinin, din xadimlərinin və bütün dindarların rəsmi şəkildə sıxışdırılması 1920-ci ildən, Sovet hökumətinin ilk dekretlərindən başlanmışdı. “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” Dekreti bu sahədə Sovet hakimiyyətinin qəbul etdiyi ən vacib Dekretlərdən biri idi. Məqalədə dinin, din xadimlərinin, dindarların rəsmi şəkildə sıxışdırılmasının, onlara qarşı mübarizə aparılmasının, repressiyaların, eləcə də onlarla aparılan ideoloji mübarizənin üsul və metodlarının öz əksini tapması işin başlıca elmi nəticəsi hesab edilə bilər.

İşin elmi yeniliyi. XX əsrin 20-30-cu illərində Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda din, din xadimlə-ri və bütün dindarlarla mübarizə aparılması getdikcə daha geniş vüsət aldı. Bu dövrdə diniə, din xadimlərinə, bütün dindarlara rəsmi şəkildə necə mübarizə aparılması, təqib edilməsi və onların kütləvi şəkildə repressiya edilmələrindən ətraflı şəkildə bəhs edilməsi məqalənin başlıca elmi yeniliyidir.

Tətbiiqi əhəmiyyəti. Məqalədən XX əsr rus və Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatında folklor, repressiya məsələləri ilə məşğul olan, bu sahədə araşdırma aparan alimlər, mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri və magistrələri yararlanə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfov B. Deportasiya, Bakı: Çarşoğlu, 2006, 98 səh.
2. ARDSPİHA, (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi), f. L, təs.74, iş 638
3. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.349 təs.1 iş 106 vər. 1-10
4. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.3 iş 3005 vər.13
5. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f. 27 təs. 1 iş 259 vər.16
6. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.3 iş 2195
7. ARDSPİHA, (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi), f.1 təs.74 vər.290
8. ARDSPİHA, (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi), f.1 təs.74 İş 291
9. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.3 iş 2143 vər.7
10. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.378 təs.1 iş 5963 vər.3
11. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.1 iş 6504 vər.4
12. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.378 iş 6230 vər.1
13. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.1 iş 6491 vər.8
14. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.379 təs.1 iş 6503 vər.1
15. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.410 təs.1 iş 281 vər.59
16. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.1114 təs.1 iş 405 vər.9
17. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi) f.27 təs.1 iş 1226 vər.35
18. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.57 təs.1 iş 1507 vər.34
19. ARDA, (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.410, təs.ls., sax.281, vər.51
20. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-30). Bakı: Mütərcim, 1996, s.168.
21. ARDSPİHA, (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi), f.1, s.1, iş 32, s.18
22. Зейналов Р.Э. Военное строительство в Азербайджанской ССР 1920-1941. Баку: Элм, 1990, 208 с.
23. Гаджибейли Дж. Избранное. Баку, Азернешр, 1993, 127 с.
24. ARDSPİHA, (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi), f.609, s.1, iş 71, s.47-48.
25. Bayramova R.M. “Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)”. Bakı: Elm, 2007, 196 səh.
26. Стенографический отчет XII обще бакинской конференции АК(б)П (6-12 июня 1923).
27. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 4 noyabr, 1990.
28. Quliyev M. Azərbaycanda dövlət və din münasibətləri (İslam dini timsalında 1920-2000-ci illər). Bakı: Açıq dünya, 2002, s. 302.

